

Recensioner

ANDERS FRIBERG

A QUANTATIVE RULE SYSTEM FOR MUSICAL PERFORMANCE

Tekniska Högskolan i Stockholm. TRITA-TMH 1995:3

ISSN 1104-5787, ISRN KTH/FR—95/3—SE

Under de senaste 25-30 åren har musikforskningen genomgått en intensiv utveckling. Nya forskningsområden har tillkommit och redan etablerad forskning har expanderat. Tack vare datorerna, avancerad inspelnings-teknik etc, har kraftfulla verktyg satts i forskarnas händer för studiet av musikaliska fenomen som tidigare varit mycket svåra att undersöka på djupet. Som exempel kan nämnas klangfärgsforskningen som har bidragit till att vår kunskap och förståelse har ökat enormt när det gäller instrumentklangens fysikaliska och psykoakustiska egenskaper.

Vi vet alltså mycket mer idag vad som händer akustiskt när en fiol eller trumpetton ljuder. Olika syntesmodeller har också gjort det möjligt att med digital teknik framställa de traditionella instrumentens toner och klangfärger som ofta visar en förbluffande likhet med originalen. Den explosiva utveckling som vi sett på den kommersiella synthesizermarknaden skulle varit helt omöjlig utan den grundforskning som t ex John Chowning har bedrivit vid Standford University i USA. Även den kognitiva forskningen inom musiken — som ibland i USA benämns *psycho-acoustics* — är starkt framträdande.

Jag vill också peka på ett tredje område. Man började tidigt att använda datorerna för att generera musik. Troligtvis är det inom musiken som man först använde datorn på ett kvalificerat, konstnärligt sätt. Redan i mitten av 50-talet vid University of Illinois lät Lejaren Hiller och Leonard Isaacson ILLIAC III — världens då största dator — producera ett partitur till en stråkkvartett. Partituret baserades på s k automatisk komposition där man använder en uppsättning kompositionsregler som styr datorns arbete. Numera används oftare termen ”algoritmisk komposition”. Resultatet blev en musikalisk sats som för tankarna till en blandning av Bartók och Stravinskij. Denna teknik har öppnat ett särskilt forsknings-

fält för stilanalys, med vars hjälp man kan studera olika tonsättares oeuvres för att öka förståelsen av vilka specifika uttrycksmedel som konstituerar dessas verk. Den algoritmiska kompositionstekniken är nu också en av tonsättarna ofta använd metod för såväl instrumental som elektroakustisk musik.

Även i Sverige har man sedan länge legat långt framme på forskningsfronten, inte bara inom ovan nämnda områden. Vid Tekniska Högskolan i Stockholm finns sedan många år en särskild institution för musikakustik som leds av professor Johan Sundberg. Vid institutionen verkar också en grupp fast knutna forskare samt ett varierande antal doktorander och examensarbetare. Stora insatser har t ex gjorts här i fråga om kartläggningen av fiolens och pianots klangliga mysterier. Sundberg har bl a utfört grundläggande och banbrytande forskningsinsatser inom sångröstens område, vilket resulterat i alltmer förfinade modeller av "sång-synthesizers".

"Motorn" i den algoritmiska musiken är någon typ av slumpvalsprogram för datorn, vars resultat "silas", "filtreras" eller styrs av de kompositionsregler som tonsättaren bestämmer. För ett partitur som på detta sätt produceras blir inte framförandet något avgörande problem. Instrumentalisterna ger framförandet ett levande intryck i kraft av deras musikalitet och interpretationsförmåga, men när datorn skall generera själva den instrumentala klangbilderna, dvs då inga musiker är inblandade, ger resultatet gärna ett maskinmässigt och musikaliskt livlöst intryck. Man kan då fråga sig vilka de musikaliska parametrar är som instrumentalisterna påverkar i framförandena genom sin musikaliska erfarenhet och utbildning och som vi åhörare upplever som korrekt och levande. Kan dessa parametrar isoleras, beskrivas och kvantifieras för att sedan kanske kunna appliceras på en algoritmisk komposition?

Ett forskningsarbete med bl a denna målsättning har under flera år bedrivits vid Institutionen för Musikakustik under ledning av Sundberg och violinisten Lars Frydén. Det arbetet har nu resulterat i en doktorsavhandling av Anders Friberg med titeln "A Quantative Rule System for Musical Performance" (1995). Givetvis har detta forskningsarbete inte bedrivits för att primärt lösa ett problem i den algoritmiska musiken; den delen är snarast en spin off-effekt. Huvudsyftet har varit att kartlägga och förstå vilka mekanismer och fenomen av kognitiv natur som utvecklas i ett fullgott musikaliskt framförande. I första hand har man fokuserat forskningen på 1700- och 1800-talens konstmusik samt i någon mån på jazz och nutida musik. Ett stort antal parametrar har isolerats och studerats både separat och i kombination med andra verksamma parametrar. Sådana parametrar

kan exempelvis vara melodisk och harmonisk laddning, tongruppering, betoningar i samband med korta eller långa toner, etc.

Man har realiserat partitur med hjälp av dator och synthesizer precis som det är noterat. Notbilden ger ju inte alls all den information som krävs för ett levande framförande, utan instrumentalisterna tillför en mängd musikaliska uttrycksmedel som inte återfinns i noterna men som är av största vikt för det konstnärliga resultatet. Genom att ge dessa parametrar olika värden kan man studera den musikaliska effekten. Oftast verifieras dessa observationer av en kontrollpanel bestående av kvalificerade musikmänniskor som får lyssna till de exempel som studeras. Detta forskningsarbete har bedrivits på ett synnerligen förtjänstfullt och uppslagsrikt sätt av Anders Friberg. Hans avhandling är mycket gedigen och av stor vikt för förståelsen av det levande musikaliska framförandet. Avhandlingen inkluderar en CD-Rom där flera av de centrala delarna finns exemplifierade i klingande form, samt den programvara som har använts för att realisera dessa. Programvaran är "free-share".

Lars-Gunnar Bodin

STURE HEMMING GRADUALE AROSIENSE OCH DEN MEDELTIDA MUSIKEN I VÄSTERÅS

Västerås kulturnämnds skriftserie nr 31

Västerås 1995 (tr Uppsala). 272 s

ISBN 91-87264-42-0

Från Västerås stift stammar Nordens enda tryckta medeltida graduale (musik till mässans efter kyrkoåret växlande sånger): *Graduale arosiense impressum*, tryckt i Lübeck 1493. Inte ett enda komplett exemplar existerar: Gustav Vasa saknade helt sinne för bokens liturgiska, kyrkomusikaliska och konstnärliga värde och lät sina fogdar bruka de hållbara pergamentbladen till omslag för räkenskaper o d. Den eminenta medeltidsforskaren Toni Schmid med medhjälpare utförde ett veritabelt detektivarbete för att ur olika arkiv leta fram de olika bladen och foga dem samman i rätt ordning, för faksimilutgivning i Laurentius Petri Sällskapets urkundsserie. Kompletet blev gradualet inte i alla fall, och många sidor är mer eller mindre förstörda och bara delvis läsbara. Av vissa sidor har därför flera exemplar återgivits, och för att ge en föreställning om det inledande parti som helt saknas har även delar av ett handskrivet graduale medtagits. Faksimil-

utgåvan av gradualet utkom häftesvis 1959-65 och ett inbundet exemplar blev färdigt lagom att överlämnas vid Västerås domkyrkas återinvigning. Den bundna restupplagan såldes småningom till Dan Fogs musikantikvariat vid Gråbrødretorv i Köpenhamn varifrån det fortfarande torde kunna beställas. Fog är förläggare av Finn Egeland Hansens viktiga, till koralnotskrift transkriberade utgåva av den berömda Dijon- eller Montpellierhandskriften H 159 från tidigt 1000-tal, varom mera i fortsättningen.

Västerås stads kulturnämnd, som var delfinansiär av Schmidts utgåva, har nu även bekostat utgivningen av en vackert utformad monografi över gradualet, författad av Sture Hemming. Denne har under många år varit verksam som gymnasielärare i Västerås. På liturgikens och kyrkomusikens område får han betraktas som amatörforskare med ett brinnande intresse för sitt ämne. Detta har vissa fördelar, särskilt att han inte förutsätter så många liturgiska och kyrkomusikaliska basfakta som kända av läsaren utan ger sig tid att t ex redogöra för den medeltida mässans uppbyggnad och att förklara skillnaderna mellan medeltida och nutida notskrift, även att transkribera många melodier till modernt femlinjigt notsystem med G-klav. Man kan säga att boken i första hand vänder sig till den intresserade lekmannen och söker introducera denne i hur medeltida gudstjänstliv i Västerås fungerat och vilken roll gradualsången härvid spelat. I vilken hög grad olika helgonfester satt sin prägel på det medeltida kyrkoåret kommer fram på ett mycket levande sätt; likaså får man klart belyst vilka helgon som lokalt särskilt uppmärksammades.

Nackdelen med amatörskapet är att framställningen tyvärr är ovederhäftig i många detaljer och dessutom i fråga om förf:s älsklingstes. Denna går ut på att Västeråsgradualet representerar å ena sidan en ovanligt autentisk form av gregoriansk sång, med bevarande av det ursprungliga rytmiska sångsättet, å andra sidan en självständig kompositorisk vidareutveckling. Hur underbyggs denna tes?

Som jämförelsematerial vid analysen av gradualets melodier använder förf dels Egeland Hansens ovan nämnda utgåva av Dijonhandskriften, dels det moderna *Graduale romanum*. Detta är otvivelaktigt en bra utgångspunkt för en grov inplacering av gradualet i den breda gregorianska traditionen men tillåter inte många säkra slutsatser. Sådant som förf tvärsäkert bedömer som självständiga kompositoriska insatser kan mycket väl vara övertaget från någon för honom okänd källa inom det existerande, mycket omfattande europeiska handskriftsmaterialet rörande gradualsången.

Förf demonstrerar viss oförmåga att hantera Egeland Hansens utgåva. Med hänvisning till den lägger han i sina jämförande analyser t ex genomgående vikt vid om melodierna "ursprungligen" upptecknats med C-

eller F-klav och om detta "ändrats" i senare utgåvor. Men klaverna har fritt valts av utgivaren i samband med dennes transkription av neumotskriften; i den förekommer de inte.

Förf gör redan i bokens början stort nummer av att "Mässan Redime me" nära överensstämmer med Dijon men avviker från GR. Man kan få intrycket att det rör sig om en verklig portalmässa — tills man inser att förf läst gradualet med utgångspunkt från Dijons disposition och valt att specialstudera de första introitusmelodier som upptas där; Dijon är inget graduale utan ett tonarium, ett pedagogiskt läromedel som disponerar melodierna efter de åtta *modi*. Detta leder så till förf:s närmast truistiska konstaterande att "en viktig del av introitusmelodierna i GA går i första tonarten" och till upptäckten att GR i introitus "Redime me" inte har "samma logiska uppbyggnad" som Dijon och GA vad gäller val av psalmton. Är detta en fråga om "logik" är det snarare GR som står för den: för medan de äldre källorna placerar psalmen i första psalmtonen fast antifonmelodin ligger inom den doriska tonens plagala omfång — ingen ovanlighet i äldre material — placerar GR den i andra psalmtonen, vilket mycket väl kan utgöra frukten av "logiska" normaliseringsivrares bemödanden.

För förf blir den här skillnaden viktig för att styrka GA:s mer autentiska melodiform, men samtidigt vill han genom detaljjämförelser visa att man i Västerås "lagt sig vinn om att hävda ett eget tonspråk genom att hitta på nya tillägg och kadenseringar". Vi får också veta att Västeråsmusikerna genom detaljändringar har medvetet "undvikit det mollartade" och velat ge melodin "en ljus och glad karaktär" och dessutom "ökad styrka". Man vill då gärna fråga vid vilka viktiga tillfällen den mässa utförts som de lokala musikerna lagt ner så stort arbete på att bearbeta? Förf påstår själv att det gäller "andra mässan" på 2:a fastesöndagen, men därvid feltolkar han rubriken "feria secunda" som betyder andra veckodagen, d v s måndagen. Det förefaller inte särskilt sannolikt att Västeråsmusikerna skulle lagt ner möda på att kompositoriskt vidareutveckla mässan på en vanlig måndag. Man kan undra om den mässan någonsin sjungits; läst mässa torde ha varit normalt på veckodagar, i synnerhet under fastan.

Förf:s allvarligaste misstag är emellertid att försäkra (ja, rent av anse det "bevisat") att Västeråsgradualet bevarat ett ursprungligt rytmiskt "metriskt" sångsätt, framför allt utmärkt av att virga utförs med dubbelt tidsvärde i förhållande till punctum. Här har han återigen vilseletts av sin bristande förmåga att hantera Egeland Hansens utgåva, där neumskriftens skillnad mellan punctum och virga givetvis noggrant återgivits i koralnotskriften. Virgans flitiga användning i det tryckta Västeråsgradualet

förleder förf sedan att tro att samma princip tillämpats där. Hans argumentation för ståndpunkten är dock mer än lovligt klen; han nöjer sig med att granska återgivningen av en enda ton (!) i juldagens introitus, nämligen till andra stavelsen i det inledande ordet "Puer" ("Ett barn"). Denna ton återges i Dijon och GA med virga men i GR med punctum: "Detta räcker för att visa att Dijon och GA är rytmiserade enligt metrisk princip medan GR företräder den s.k. ekvalistiska uppfattningen enligt vilken neumer och noter har lika tidsvärde" (s 23).

Nej, det räcker sannerligen inte! För det första måste följande framhållas: det har i många år pågått en intensiv forskningsdiskussion om vad som ur de äldsta neumhandskrifterna kan utläsas om den gregorianska sångens ursprungliga rytm. Att den inte sjungits utjämnat som senare blev fallet är väl numera alla forskare mer eller mindre ense om, även om man inte kommer till samma resultat i den detaljerade uttolkningen. Däremot är det inom forskningen obesträtt att ett utjämnat "ekvalistiskt" sångsätt slog igenom redan under högmedeltid och var allena rådande under senmedeltid. Det finns från denna tid bl a en hel del musikpedagogiskt material där sångens utförande detaljerat beskrivs. Det skulle alltså vara sensationellt om just Västerås skulle ha utgjort något slags reservat för bevarande av äldre sångsätt.

För det andra ger en saklig granskning av det föreliggande Västerås-materialet helt klart vid handen att någon skillnad mellan virga och punctum inte upprätthålls vid denna tid. I det tryckta gradualet förekommer virgan (d v s en kvadratisk not med nedåtriktat skaft) mycket ymnigt, men i den gradualhandskrift som enligt såväl Schmidts som Hemmings bedömning utgör en kopia av det manuskript som sändes till tryckaren i Lübeck förekommer inte virgan över huvud taget: ensamma toner återges genomgående med punctum (d v s kvadratisk not utan skaft). Hemming har noterat förhållandet och förklarar det som "bekvämlighet eller slapphet av skrivarna som har funnit det ansträngande att skriva ut skaften på virga" (s 25). Samtidigt framhåller han att lübecktryckarna aldrig "låt tit tyskt sångsätt tränga igenom" utan har "följt den givna förlagan perfekt" (s 12). Hur skulle lübecktryckarna ha kunnat rekonstruera en i deras egen tradition okänd virgaanvändning som tillämpades i Västerås men som man där varit för slarvig för att markera i det översända manuskriptet? Saken faller på sin egen orimlighet. Användningen av virga i stället för punctum i nottrycket innebar för tryckaren säkert ingen saklig skillnad utan var estetiskt betingad. Detta bekräftas om man närmare studerar användningen i nottrycket. Det visar sig att man genomgående tecknar ensamma noter som virgor när de förekommer i mitten och överdelen i notsystemet, medan

skaften görs mycket korta eller bortfaller helt om noten står på eller under nedersta notlinjen. Utifrån Hemmings tes skulle lägre toner därmed alltid sjungas dubbelt så fort som högre ...

Hemmings bok kan kanske tjäna som intressant och charmigt skriven populär introduktion till den medeltida musiktraditionen i Västerås även om man har klart för sig att informationen i långa stycken är tendentiös och ovederhäftig. Något musik- eller liturgivetenskapligt värde kan jag däremot inte tillmäta den.

Ragnar Holte

BENGT INGMAR KILSTRÖM
KYRKORUMMET — KULT OCH KONST GENOM TIDERNA
Svenska kyrkans kulturinstituts dialogserie
Proprius förlag 1989

Ibland blir alldeles utmärkta böcker liggande oanmälda. En sådan bok är *Kyrkorummet — kult och konst genom tiderna*.

1996 har förklarats som kyrkobyggnadens år. Olika evenemang, symposier och konferenser kommer att anordnas. Intresset för kyrkobyggnaden ur olika aspekter blir allt större. Gästböckerna i våra kyrkor talar sitt tydliga språk.

Men många människor känner också en berättigad oro inför framtiden när Svenska kyrkans relationer till staten förändras. Vad händer då med våra kyrkobyggnader? Behovet av kunskap och information om våra kyrkor tilltar i en sådan situation.

Det är egentligen ganska egendomligt att det finns så få vettiga böcker som beskriver våra kyrkor. Bortsett från den alldeles utmärkta serien *Sveriges kyrkor*, som dels kommer ut med ytterst få nya verk per år och dels knappast vänder sig till en bredare publik, finns det få verk att tillgå. Det är därför som man med tillfredsställelse tar del av Kilströms lilla bok; den fyller en viktig lucka inom ett område som är sorgligt försummat i litteraturen.

Att på 170 sidor ingående behandla kyrkobyggnaden kulturhistoriskt, liturgiskt och teologiskt kan bara den göra som behärskar ämnet och har en god överblick. Kilström har genom sitt vetenskapliga arbete samt genom en rad kyrkibeskrivningar, främst i Årkestiftet, skaffat sig en gedigen kunskap. Men det värdefulla med Kilströms bok är inte i första hand den överblick den ger utan de "nedslag" som författaren gör för att

kyrkohistoriskt, liturghistoriskt och allmänskulturellt belysa utvecklingen inom kyrkor och samfund, under de olika stilepokerna. Pedagogiskt och kunnigt belyser författaren sammanhangen och pekar på hur kyrkorummet genom tiderna påverkats och utvecklats av kulten och traditionen. Han leder oss säkert genom fornkyrkan; liturgins framväxt och de första kristna kyrkorummen. Här har, sedan denna bok utkom, arkeologiskt forskningsmaterial från Syrien kastat nytt ljus över fynden av de första kristna kyrkorummen.

Med undantag av det inledande kapitlet om fornkyrkan uppehåller sig författaren i huvudsak vid den svenska utvecklingen med parallella exempel från kontinenten. Kapitelindelningen följer i stort de stora stilepokerna vilket bidrar till att göra boken pedagogiskt överskådlig. Författaren ger "under resans gång" utmärkta och väl valda exempel som belyser framställningen. Skulle man önska något mer av boken vore det självfallet fler bildexempel.

Speciellt intressant skildrar Kilström den moderna utvecklingen, dvs från begynnelsen av detta sekel och framåt. Högkyrkligheten får ju tid efter annan utstå kritik, ofta berättigad sådan. Ovedersägligen har dock högkyrkligheten spelat en avgörande roll i arbetet med att restaurera och förnya liturgin och att vårda kyrkobyggnaden och dess inventarier. Det framgår med all önskvärd tydlighet i Kilströms beskrivning.

Möjligen saknar man i den i övrigt utmärkta beskrivningen Nathan Söderbloms insats. Frågan är om de unga teologerna, bl a Gabrielsson, Luttemark och Åmark, hade kunnat spela den roll de kom att spela utan det stöd och den uppmuntran de fick genom Söderblom? Han insåg vad Svenska kyrkan skulle kunna förlora om inte dess unga teologer fick möjlighet till kontakt med liturgiska strömningar och kyrkliga förnyelsesträvanden i England och Amerika.

Att söka teckna utvecklingen på kyrkoarkitekturens område i efterkrigstiden är ingalunda någon lätt uppgift. Men Kilström beskriver initierat huvuddragen i vad han kallar den "pluralistiska kyrkobyggnadsstilen". Ju mer man sysslar med denna epok desto klarare framstår konstnärskonferenserna på Sigtunastiftelsen under 50- och 60-talen under Olov Hartmans ledning som mycket betydelsefulla. Kilström nämner dem. Personligen tror jag att dessa konferenser utgjorde en verklig inspirationskälla och "sambandscentral" för många av de arkitekter, konstnärer och teologer som kom att ta ansvar för efterkrigstidens kyrkobyggnade. Egentligen nog föreligger ännu ingen bearbetning av det ganska digra material som avsatts från dessa konferenser. Jag tror att nyckeln till mycket av

förståelsen av efterkrigstidens syn på kyrkoarkitekturen och på den kyrkliga konsten finns att söka här.

Kilströms bok har några år på nacken nu. Den finns förmodligen inte längre att tillgå i bokhandeln. Men vi behöver en bok av det här slaget. Kanske kan vi hoppas på en nyutgåva.

Carl-Göran Bergman

**RUNE KLINGERT/SUNE FAHLGREN
I ENHETENS TECKEN. GUDSTJÄNSTTRADITIONER OCH
GUDSTJÄNSTENS FÖRNYELSE I SVENSKA KYRKOR OCH
SAMFUND**

Bokförlaget Libris

Örebro 1994

Detta är en synnerligen läsvärd bok. Den inleds med en insiktsfull översikt av den liturgiska utvecklingen — och hur vi skall förstå den — av Anders Ekenberg. Förståelseperspektivet gör att Ekenberg inte behöver hoppa från en årtalskurva till en annan. Några väl utvalda brytpunkter gör ändå den liturgiska utvecklingen begriplig. I anslutning till denna följer en framställning, skriven av Lars Eckerdal, om den liturgiska rörelsen som ekumenisk rörelse. Rune Klingert presenterar en omfattande redogörelse för den liturgiska förnyelsen i/inom/av Svenska kyrkan. Anders Ekenberg återkommer sedan till frågan om hur en internationell liturgisk förnyelse och tradition (den romersk-katolska) tar form i en svensk kontext. Det blir ett införande i den romersk-katolska liturgin av ett slag som inte finns tidigare på svenska. Den svenska frikyrkliga gudstjänstens korta historia tecknas så av Sune Fahlgren. Uppsatsen följs av en annan uppsats av översiktskaraktär men av stor vikt om nu, vilket jag anser, den liturgiska rörelsen är en ekumenisk rörelse; den behandlar nämligen frågor kring öppen och sluten kommunion i svensk frikyrklighet; i uppsatsen förs detta över till frågan om interkommunion. Därefter följer specialstudier av de liturgiska traditionerna inom olika svenska frikyrko-traditioner: Svenska Missionsförbundet (Egon Onerup), baptis-men (Sune Fahlgren), Metodistkyrkan (Per Olof Sandberg). Boken avslutas med en orientering om gudstjänsten inom en av en de flesta kyrkosamfundsgränser genombrytande rörelserna, nämligen den karismatiska. Den är skriven av den alltid lika produktive och kunnige Sune Fahlgren.

Som läsaren vid det här laget anar, finner jag alltså boken mycket läsvärd. Den skulle t ex vara en förträfflig läsebok på de platser där präster och pastorer tar sig samman och möts till gemensamma studier och samtal.

Sven-Erik Brodd

KRISTER MALMSTRÖM CENTRALKYRKOR INOM SVENSKA KYRKAN 1820-1920

Almqvist & Wiksell International 1990. 504 s

För alla med ett stort intresse för kyrkobyggnader finns det sedan ett par år en intressant och värdefull bok, nämligen Krister Malmströms akademiska avhandling om svenska centralkyrkor, som kom ut 1990.

Det är en faktsäckad bok på 504 sidor med många illustrationer, exteriör- och interiörfoton och ovanligt många ritningar, vilket gör det omfångsrika materialet mera lättläst. I slutet av boken finns byggnadsantikvariska rapporter för kyrkorna där uppgifter om plan, utförande, förändringar, färgsättning, karaktär och antikvariska synpunkter m m tas upp. Att ta del av förf:s värderingar och omdömen livar upp beskrivningarna och man kan se framför sig både vad som är speciellt värdefullt och annat som är mindre bra betr restaureringar eller förändringar.

Krister Malmström har skrivit en uttömmande skildring om framväxten och utvecklingen av centralkyrkobygget i Sverige, med huvudsaklig inriktning på förutsättningarna för svenska centralkyrkor under 1820-1920, dvs från och med Skeppsholmskyrkan i Stockholm och fram till och med centralkyrkobygget avtynande i början på nittonhundratalet.

Förf, som är konsthistoriker, har i första hand fokuserat sitt intresse på byggnaden och dess arkitektur. Ett andra huvudsyfte har varit att försöka förstå vilka motiven var för att bygga kyrkor med centralplan och vilka som agerade för detta.

Centralplanen uppträder inom den kyrkliga arkitekturen i Sverige under huvudsakligen fyra epoker. Den första inträffar under medeltiden med rundkyrkorna som har fått sin form framför allt av försvarstekniska skäl. Den andra perioden inträffar 1650-1700 och den tredje 1780-1920. Efter 1945 inleds den fjärde perioden.

Kyrkor med centralplan — dvs runda, oktagonala, korsformade och varianter av dessa — har i olika omgångar återkommit i svenskt kyrkobyggnade, men oftast fått ge vika för långhuskyrkan. Det första mer

betydelsefulla försöket att gå ifrån långhustraditionen gjordes omkring 1660 när Jean de la Vallée presenterade olika centralplaner för de senare byggda kyrkorna Katarina och Hedvig Eleonora i Stockholm. de la Vallées planer hindrades senare när den enväldige Carl XI godkände församlingsrådets önskan att placera altaret i östra korsarmen. För framtiden kvarstod nu motsättningen mellan en arkitektonisk, vertikal axel och en liturgisk, horisontal axel. När centralplanen kom tillbaka igen under Gustav III:s tid var det inte kyrkliga strävanden som låg bakom; i stället dominerade historiska och arkitektoniska motiv.

Först på 1840-talet började en tysk debatt om ett mer protestantiskt kyrkorum, utgående från centralplaneidéer där altare och predikstol närmats församlingen. Albert Törnqvist stod för det första svenska försöket där en arkitekt verbalt förband centralplanen med en evangelisk strävan när han som Konsthögskolans resestipendiat 1847 sände hem skisser på en vertikalt gestaltad centralkyrka. Några år senare började den unge arkitekten Emil Langlet vidareutveckla centralkyrkotanken. Han skulle senare bli den som nära nog identifierades med centralplanen och det protestantiska kyrkorummet. Langlet visade en mycket stor lidelse för den uttalat evangeliska kyrkotypen och han blev också upphovsman till en rad symmetriska kyrkobyggnader.

När Överintendentsämbetet under ledning av landets då skickligaste arkitekt Helgo Zettervall 1887 gav ut "Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader", var centralkyrkoplanen inaktuell. Istället knäsatte Eisenachregulativet från 1861 som krävde en bestämd rumsuppdelning samt rätvinklig bänkinredning efter en längdaxel — inte koncentrisk som i Langlets kyrkor. Efter de centralkyrkor som byggdes i början av 1900-talet skulle det dröja innan man försökte på nytt.

Svenska kyrkan byggde under 1820-1920 45 centralkyrkor, vilket motsvarade 34 procent av det egna kyrkobyggnandet. De fria samfunden gick däremot en annan väg och valde ofta centralplanen. Den auktoritära gudstjänstutövning som avspeglades i långhusplanen kan ha fjärmat många aktiva kristna från Svenska kyrkan.

Arkivstudier som förf gjort visar att det ofta var arkitekter eller byggmästare som tog initiativet att bygga centralkyrkor. Däremot framstår kyrkans män i de oftast mycket självständiga församlingarna som passiva och omedvetna om problematiken långhuskyrka versus centralkyrka, vilket säkert bidragit till att långhusplanen varit förhärskande i Sverige. Tidsskriften *Arkitektur* hade för ett par år sedan ett temanummer om kyrkor i Sverige. Av de där presenterade kyrkorna hade ovanligt många centralplan. Var det en tillfällighet eller är det en följdriktig konsekvens av det

förändringsarbete rörande gudstjänstlivet som genomförts de senaste årtiondena inom Svenska kyrkan? Främst är det lekmännens delaktighet som utvecklats, vilket ställer nya krav på gudstjänstrummet och en större närhet mellan präst, lekmän och församling. Centralkyrkorummet ligger kanske i tiden nu.

Helena Tallius Myhrman

**LOTTE MJÖBERG o KARL-EINAR LÖFQVIST
KLOSTERLIV I 1990-TALETS SVERIGE**

Ekerlids förlag, Kristianstad 1995. 104 s
ISBN 91-88594-20-3

Den här boken borde egentligen inte recenseras i denna skrift, för den handlar mycket lite om gudstjänstliv. Det är ganska märkligt, med tanke på att boken består av intervjuer med nunnor och munkar, både från svenska och romersk-katolska kyrkan; många från ordnar som lägger sin mesta tid just på gudstjänster.

Bokens blotta existens vittnar ändå om en ny epok: för första gången sedan medeltiden finns ett par hundra personer i Sverige som har bön och gudstjänst till huvuduppgift och källa till övriga aktiviteter, och de framställs som friska och sympatiska personer. En ny dimension av svenskt gudstjänstliv har blivit synlig utanför specialkretsar, för boken har tydligen sålt ganska bra.

Birgit Lindkvist Markström

**NILS-HENRIK NILSSON
GUDSTJÄNST I SVENSKA KYRKAN — EN PRAKTISK HANDELNING**

Svenska kyrkans församlingsnämnd: Mitt i församlingen 1994:8

Detta är en bok med dubbelt syfte. Den vill dels fördjupa förståelsen av den gudstjänst som firas i kyrkorna idag och därigenom inspirera till vidgad delaktighet i gudstjänstlivet och den vill dels ge läsaren hjälp att uppfatta den nuvarande kyrkohandbokens intentioner och visa på denna handboks rikedom och variationsmöjligheter. Målgruppen är de som på olika sätt planerar och leder församlingens gudstjänstliv.

Boken består av sju kapitel som på olika sätt uppfyller bokens dubbla syfte.

Det första kapitlet är av stor vikt, eftersom det behandlar grunden till hela gudstjänstlivet. I dess första del gör Nilsson en bra och detaljrik genomgång av varför vi firar gudstjänst, men en del upprepningar gör det svårt att klart se skillnaderna mellan vad han kallar utgångspunkter respektive orsaker och sedan följa utvecklingen till slutsatserna i resonemanget. Nilsson menar att man måste skilja på utgångspunkter för och orsaker till varför vi firar gudstjänst. En av de mest grundläggande *utgångspunkterna* är att människor behöver ritual i livet — dvs de gemenskapshandlingar som har fasta, upprepningsbara former — och en annan är att alla människor söker efter ett återupprättande av den ursprungliga gemenskapen med Gud och medmänniskan. Nilsson menar att dessa utgångspunkter ofta felaktigt uppfattas som *orsaker* till gudstjänstfirande. Den verkliga orsaken är i stället en samverkan mellan Guds ingripande i vår värld och människans längtan efter Gud, där Gud har initiativet. Centrum i denna samverkan är Jesus Kristus som har möjliggjort det verkliga mötet mellan Gud och människa. För att komma fram till detta visar Nilsson på ett antal missuppfattningar av anledningen till att vi firar gudstjänst, vilka han tar fram och beskriver för att sedan dementera dem. Ett verksamt sätt att få läsaren med på noterna, men det kräver uppmärksamma läsare som inte förväxlar missuppfattningarna med det som författaren anser vara rätt.

Kapitlets andra del sätter in gudstjänsten i ett teologiskt sammanhang. Nilsson utvecklar här vad mötet mellan Gud och människa innebär. Mycket är upprepningar av vad som sagts tidigare i kapitlet, men beskrivningen av innebörden i det möte som gudstjänsten innebär utvecklas också genom att han talar om ett möte mellan två verkligheter, den jordiska och den himmelska. Dessutom utvecklar Nilsson mötet och gemenskapstanken i gudstjänsten till att gälla även den medmänskliga s k diakonala sidan, som även den har Kristus i centrum. Med stöd av Bibelns många bilder för kyrkan beskriver han kyrkan som en enhetlig organism, en kropp med många lemmar som är mer än summan av sina medlemmar och som har dopet som inkörsport. ”Liksom kroppen behöver sin näring behöver kyrkan näras av Guds ord och sakrament för att kunna leva, hålla samman och växa”, skriver Nilsson.

Resten av detta första kapitel behandlar gudstjänstens struktur och gestaltning i kyrkorummet samt det språk vi använder oss av i gudstjänsten. Grunden i denna framställning är synen på församlingen som gudstjänstens subjekt; som en aktiv, enhetlig gemenskap i mötet med Gud.

Kapitel två behandlar den svenska kyrkohandboken, främst ur ett historiskt och innehållsligt perspektiv. Nilsson menar att handbokstraditionen i Svenska kyrkan efter reformationen skiljer sig från hur man i andra kyrkor har använt kyrkohandböcker. Främst vill han lyfta fram folkspråksprincipen och strävan efter enhetlighet och han är nogga med att visa på att det har sin grund i Nya Testamentet. Hur dessa principer har fått genomslag i arbetet med kyrkohandboken presenteras i kapitlet. Lekmännens deltagande är också något som Nilsson vill betona i arbetet med kyrkohandboken. Här, liksom i flera andra delar av hans resonemang, kan man ana att han hämtat inspiration från Strängnäs-biskopen U L Ullman (verksam i slutet av 1800-talet) vilken också nämns på ett flertal ställen i boken. Kapitlet om kyrkohandboken berör slutligen även kyrkomusikens utveckling i Svenska kyrkan.

Det tredje kapitlet har rubriken "Församlingens gudstjänst" och utvecklar och betonar än mer ovannämnda tankar på församlingen som ett självverksam, enhetligt subjekt. Det är inte prästens gudstjänst utan församlingens, vilket innebär att lekmän ur församlingen skall vara med i hela arbetet med gudstjänsten, från planering till genomförande. Detta återkommer Nilsson till många gånger i resten av boken — snudd på överdrivet många gånger. I kapitlet om församlingens gudstjänst tar han dock även upp prästens roll i gudstjänstarbetet. Den består främst i att leda arbetet, leda gudstjänsten och synliggöra Kristus genom ord och handling. Förutsättningarna för detta är att prästen är fullt ut närvarande och inte försöker vara någon annan än sig själv, menar Nilsson. Det kan tyckas självklart men mot gångna tiders syn på prästrollen anser jag det ändå befogat att dessa förutsättningar betonas. Ett tredje tema som detta kapitel tar upp är gudstjänstens struktur. Den bör, enligt Nilsson, vara fast och ha en inre rytm som leder framåt, även om stor frihet kan råda vad gäller detaljer.

Följande kapitel heter "Söndag" och beskriver huvudgudstjänstens historiska utveckling, dess innehåll och praktiska genomförande samt något om dess teologi; detta i enlighet med nuvarande kyrkohandbok i Svenska kyrkan. Först går Nilsson särskilt igenom de moment som är alternativa och följaktligen ger församlingen möjlighet att påverka gudstjänsten. Särskilt vill jag här peka på hans resonemang kring momentet syndabekännelse/förlåtelse och hur man på bästa sätt kan använda detta till att förmedla evangeliet. "Det bestående intrycket när man lämnar kyrkorummet skall inte vara att jag är en syndare, utan att Gud älskar och förlåter mig", skriver Nilsson. Jag tycker det är positivt med ett något djupare resonemang om vilket budskap gudstjänsten skall förmedla mitt i alla historiska,

praktiska och ideologiska funderingar kring gudstjänsten i sig! I slutet av kapitlet finns också ett avsnitt om psalmer och mässmusik.

Kapitel fem tar upp övriga gudstjänster i den nu gällande kyrkohandboken. Nilsson delar in dem i två kategorier — med respektive utan nattvard — och ger en kort historik till var och en, innan han går in på genomförandet och nyttan av dem. Särskilt tilltalad blev jag av hans framställning av temamässorna som utvecklande och livgivande för det övriga gudstjänstlivet och inte bara som möjligheter att göra något annorlunda och slippa följa den vanliga gudstjänstordningen. Bra med detta kapitel är också att läsaren får inblick i vilken variationsrikedom vi har när det gäller gudstjänster, och att gudstjänster hålls även på andra ställen än i kyrkan, såsom vid domstolar och militärförläggningar. Det ger den viktiga och riktiga upplevelsen av att det vi håller på med i kyrkan också är av intresse utanför dess väggar.

Rubriken "Kyrkoårets gudstjänster" på nästa kapitel är inte riktigt bra. Den ger en känsla av att en upprepning av vad som sagts tidigare i boken är att vänta. Hela boken behandlar gudstjänsten ur olika aspekter och varje gudstjänst som hittills har beskrivits skulle kunna gå in under beteckningen "Kyrkoårets gudstjänster". Det är dock ett mycket intressant kapitel vilket läsaren riskerar att missa om hon/han avskräcks av rubriken. Kapitlet är detaljrikt och har goda chanser att väcka läsarens intresse för kyrkoårets mångfald och rikedom. Nilsson sätter in de kristna sederna vid kyrkoårets olika gudstjänster i den judiska och grekisk-romerska kontext där de har vuxit fram. Ett exempel är symboliken kring det osyrade brödet, ett annat är användandet av namnet pingst på högtiden för Andens utgjutande. Nilsson tar inte mycket för givet, vilket gör att även den icke teologiskt och religionshistoriskt bevandrade lekmannen har goda chanser att få ut något av detta kapitel. I slutet av kapitlet finns ett avsnitt som visar på att kyrkoåret utvecklas hela tiden, beroende på vilken kontext kyrkan befinner sig i. Det tydligaste exemplet från senare år är "Alla själars dag", som till följd av den framväxande gravsmyckningsseden undantogs från Trefaldighetstidens söndagar och fick egna kollektböner och texter. Människornas seder och bruk visar på ett behov som fångas upp av kyrkan i en särskild gudstjänst. En positiv utveckling som behöver lyftas fram i en tid då allt inom kyrkan ofta ses som föråldrat och frånkopplat den vanliga människans liv.

Det sjunde och sista kapitlet behandlar ämnet bönegudstjänster. Nilsson beskriver, med ett rikligt antal hänvisningar till Bibeln, bönegudstjänsternas historiska utveckling i väst och deras förekomst i den svenska traditionen. Han är noga med att betona att hans framställning inte skall

uppfattas som en rekommendation till församlingarna att reglera bönelivet på ett visst sätt, utan som en beskrivning av historik och utveckling. Bönelivet är varje enskild församlings sak att utforma på bästa sätt, menar han. Även i detta kapitel blir det tydligt att förf inte tar för givet att läsaren är bekant med terminologin. Han förklarar följaktligen ord som tidegärd och officium, trots att hans målgrupp ju i första hand är människor som arbetar med gudstjänsten på ett eller annat sätt och alltså med stor säkerhet har stött på dem tidigare. Nilssons framställning fördjupar troligen kunskapsförrådet hos många av bokens läsare på detta sätt.

De som planerar och leder församlingens gudstjänstliv kan hämta mycken inspiration ur denna bok och förhoppningsvis kan det leda till en positiv utveckling av gudstjänstlivet i Svenska kyrkan.

Eva Svärdh

HILDING PLEIJEL SYMPOSIUM 19 OKTOBER 1893 — 19 OKTOBER 1993, ETT HUNDRAÅRSJUBILEUM

Bibliotheca historico—ecclesiastica lundensis, 34

Lund University Press 1995. 116 s

ISBN 91-7966-316-8

”Hilding Pleijel nyorienterade tidigt den kyrkohistoriska forskningen mot folkliga mentaliteter, en gärning som var nyskapande och har kvar förnyande kraft i sig.” Så skriver docent Peter Aronsson, högskolan i Växjö, i sitt bidrag till ett av Lunds teologiska fakultet anordnat symposium till Hilding Pleijels minne. Det Pleijel har blivit mest känd för är den energiskt drivna tesen om ”hustavlans värld” eller ”de tre stånden” som en för hela svenska folket under århundraden gemensam sociallära och socialstruktur, inpräglad genom kyrkans katekesundervisning. Det är just den som Aronsson kritiskt diskuterar i sin uppsats ”Mentalitet, norm, verklighet — Hustavlans i lokalsamhället”. Aronsson bekräftar betydelsen av detta idékomplex men konstaterar samtidigt kritiskt att man av Pleijel kan få intrycket att gemene man problemfritt lät inordna sig i ett hierarkiskt uppbyggt samhälle. I själva verket kan man konstatera att den hierarkiska synen är ständigt ifrågasatt: så redan på 1600-talet och med ökad styrka från 1700-talet. Aronsson pekar särskilt på böndernas mer eller mindre framgångsrika strävan att bygga upp demokratiska organ för lokalt självstyre.

Daniel Lindmark, doktorand hos Egil Johansson i Umeå, skriver om "Hustavlan i folkundervisningen". Lindmark understryker att hans lärares forskningsprogram om katekesundervisningens betydelse för svenska folkets läskunnighet har Pleijels forskningar som en av sina inspirationskällor. Kritiskt konstaterar han: man kan av Pleijel få intrycket att inpräglandet av hustavlan har helt dominerat kyrkans katekesundervisning. De empiriska studier som gjorts i Umeå visar att den har intagit en mer marginell plats och att huvudaccenten har legat på undervisningen om trons huvudstycken.

Symposievolymen har ytterligare en rad läsvärda bidrag, men eftersom de inte på samma sätt belyser intresseområdet för årsboken *Svenskt gudstjänstliv* nämner jag dem här bara helt kort. Nils-Arvid Bringéus, professor em i folklivsforskning, diskuterar kritiskt Pleijels metod för kartläggning av det folkliga fromhetslivet. Anders Gustavsson, etnologiprofessor i Uppsala, redovisar forskningar om religionens roll i folklivet parallella med, men utan direkt samband med, Pleijels forskning. Arne Bugge Amundsen och Bill Widén visar på influenser från Pleijels forskning i andra nordiska länder.

Ragnar Holte

JAN SVANBERG MEDELTIDA BYGGMÄSTARE

Tidens förlag

Medeltida byggmästare av prof Jan Svanberg, nu i bearbetad nyutgåva, är en rik kunskapskälla för den som är intresserad av medeltidens stora byggnadsverk. Den nya upplagan har bl a kompletterats med flera bilder. Bilder och målningar med bibliska motiv har varit en av förf:s viktigare kunskapskällor. Texten visar en bokmålning föreställande Babels torn i den sk Wenzelbibeln från Prag på 1390-talet ett tornbygge i kvadersten med gotiska fönster och med byggnadsställningar, kranar och redskap från bokmålarens egen samtid.

De välorganiserade byggnadshyttorna i anslutning till de stora byggnadsprojekten rymde många olika slags hantverk och hade stenmästarna som de mest framstående och välbetalda yrkesmännen. Ur deras led rekryterades ofta arkitekten/byggmästaren som ansvarade för formgivning och teknisk ledning av ett bygge. Mycket viktigt var att hålla på byggnadshyttans kunskaper och yrkeshemligheter. Ibland har dessa kun-

skaper förts vidare till eftervärlden genom att anteckningar och skissböcker bevarats. Arkitekten Villard de Honnecourt kom från Picardie i Nordfrankrike och begav sig på 1230-talet ut på långa studieresor i Frankrike, Schweiz och ända till Ungern. Han var ytterst flitig att teckna vad han såg av intressanta byggnader men också maskiner, djur och växter. Det var framför allt geometrin som utgjorde grunden för den medeltida byggnadskonsten. Att den även var ett viktigt hjälpmedel i konsten att teckna av komplicerade föremål framgår av Villards skissbok som så småningom kom att utgöra en lärobok inom en byggnadshytta. Man kan se att flera blad har skurits ut för att användas som mönster eller bruksanvisning vid olika arbeten och att även andra byggmästare gjort marginalanteckningar.

Många ord och benämningar blir förklarade och härledda i Svanbergs bok, ofta med synonymer både på latin och andra språk. Som ett exempel bland många kan nämnas att det latinska ordet *fabrica* vid katedralbyggen avsåg den arbetsorganisation som hade till uppgift att finansiera och organisera den omfattande verksamheten. I ett kapitel som behandlar byggnadshyttan får vi en ganska uttömmande redogörelse för de olika yrkesmännen och den teknik som användes för att uppföra en byggnad. Vi får veta hur transporterna gick till, hur man uppförde byggnadsställningar och byggde formar för valvslagningen. Sådana kunskaper har vi stor nytta av idag om vi skall kunna förstå och värdera våra egna medeltida kyrkor.

En intressant aspekt som Svanberg berör är övergången mellan romansk och gotisk stil inom kyrkobyggnadskonsten, med exempel från Canterburykatedralen på 1170-talet. En brand hade allvarligt skadat hela östpartiet med högkoret utfört i romansk stil. Arkitekten Wilhelm från Sens kallades in och han lyckades övertyga den bedrövade byggherren att riva de skadade partierna och i stället uppföra nya, mer högresta pelare som skulle komma att valvslås till skillnad mot det gamla mittskeppet som hade haft trätak. I Wilhelms hemstad Sens hade Frankrikes första gotiska katedral påbörjats redan omkring år 1140. De nya idéerna fördes genom arkitekten Wilhelm över till England, men kom efter en ganska kort tid att utveckla nationella särdrag. Wilhelm från Sens skadades illa när han föll från en byggnadsställning men hans arbete kom att fullföljas av efterträdaren med namnet Wilhelm engelsmannen.

Relationerna mellan byggherre och byggmästare/arkitekt har naturligtvis varierat mellan olika tider, men att stor lojalitet vanligen präglade uppdraget framgår t ex av de engelska Articles and Points of Masonry, stadgar för byggmästare. Där inskräps största försiktighet med byggherrens medel, ödmjukhet och trohet. I konsten framställdes ofta byggherren och byggmästaren/arkitekten tillsammans. I det ofta förekommande värde-

perspektivet avbildas de ofta likvärdiga, dvs de har samma storlek medan byggnadsarbetarna på samma bilder återges i betydligt mindre skala.

Från de medeltida kyrkorna finns i Skandinavien inga ritningar bevarade. Vid återuppbyggnaden efter branden av den betydligt yngre Katarina kyrka i Stockholm har bevarade ritningar varit till stor nytta. Till de mest berömda på kontinenten bevarade ritningarna hör den drygt fyra meter höga pergamentritningen av Kölnerdomens västfasad med de väldiga tornen, som kunde färdigställas sedan denna ritning återfunnits i början av 1800-talet. Pergament var dyrbart och återanvändes ofta. Det vanligaste sättet att göra arbetsritningar var att rita och konstruera i full skala direkt på det med tunn gips täckta golvet i byggnadshyttans ritkontor. Ritredskapet var framför allt passaren med vilken man både kunde slå cirkelbågar och avsätta mått; ett mycket vanligt redskap för medeltidens skickliga byggmästare vilket under vårt århundrade har kommit att användas som en symbol för ingenjörsvetenskapen.

Det är med stor förväntan vi ser fram emot en planerad andra del av Svanbergs bok; den om medeltida byggmästare i Norden.

Magnus Myhrman

ROSITA THOMASSON

MUSIKLIVET I FEM AV GÖTEBORGS KYRKOR

AB-uppsats vid Musikvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet
1995, 28 s inkl bilagor

Handledare: Lars Lilliestam

Denna AB-uppsats presenteras som en pilotstudie för ett större projekt, Musikvärldar i Göteborg, som planerats vid Musikvetenskapliga institutionen i Göteborg. Jag vet inte vad som hänt — om det startats någon undersökning eller inte — men jag tycker detta verkar vara ett mycket angeläget område för studier, särskilt som kyrkan är stadd i förändring och de ekonomiska resurserna för musikverksamheten verkar stadigt minska.

Undersökningen baserar sig dels på besök i de olika kyrkorna vid gudstjänster och konserter och dels på intervjuer med kyrkomusiker. Uppsatsen redovisar resultaten var för sig.

Besöken gjordes under veckorna 9-15 1995 och omfattar minst en högmässa/högmässogudstjänst och en konsert i var och en av de i studien ingående kyrkorna.

Intervjuerna tar upp sådana frågor som kyrkomusikernas syn på entréavgifter, kändisar i kyrkan, olika musikstilar, restriktioner vad gäller förrättningsmusik m m.

I studien behandlas gudstjänstmusiken på samma sätt som konsertmusiken vilket känns lite konstigt. Gudstjänstmusiken har ju en annan funktion än konsertmusiken. Det känns lite bakvänt att tala om att psalmer framförts av församlingen.

AB-uppsatser är sällan (och kan sällan vara) några heltäckande studier. Förf nämner själv en del brister, som t ex den korta tid studien omfattar, det godtyckliga urvalet av kyrkor m m. Beträktad som förundersökning ger den emellertid en hel del intressanta spår att följa upp i en större undersökning.

Mats Åberg

**BÖRJE THOMELIUS
SPEGLING AV TEOLOGI OCH LITURGI. ROLF BERGHS
KYRKOARKITEKTUR (Eng summary: Theological and Liturgical
Reflection. Rolf Bergh's Art of Church Building)**

Verbum

Stockholm 1992

Denna doktorsavhandling, skriven av framlidne Börje Thomelius, avser att klarlägga de teologiska och liturgiteoretiska ansatserna bakom Rolf Berghs kyrkoarkitektur under åren 1950-1990. Undersökningen inriktar sig på kyrkorummet och dess funktion, framför allt som ett sakramentalt rum. Författaren behandlar också den typ av småkyrkor ("vandringskyrkorna") som hade sina rötter i den sk Studiokyrkan i Sigtuna. Därmed behandlas också Berghs förhållande till Olov Hartman. Thomelius använder olika källor, såsom debatter, bilder, ritningar och Rolf Berghs egna formuleringar. Det möjliggör för författaren att följa den liturgiska och kyrkoarkitektoniska utvecklingen efter andra världskriget.

Avhandlingen ger naturligtvis ny kunskap på olika sätt om Rolf Bergh som kyrkoarkitekt och hans teologiska fundament och kontext. Den verkliga styrkan med avhandlingen anser jag emellertid ligger i angreppspunkten för avhandlingsarbetet: en sammanhållen analys av liturgisk teologi och kyrkoarkitektur.

Sven-Erik Brodd